

УДК 351.777.61:352(477.54-25)(091)''189/191''

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-05

Ховтура Анастасія Сергіївна

магістриня історії, аспірантка

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-9768-141X

**«ГАРБОЛОГІЧНА МІСІЯ» ХАРКІВСЬКОГО МІСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті проаналізовано становлення практик міського самоврядування Харкова щодо утилізації відходів. Наприкінці ХІХ ст. очищення простору міста було переважно обов'язком домовласників. Міське самоврядування здійснювало видання регламентуючих постанов. Поліція наглядала за виконанням цих правил. Зі свого боку, домовласники винаймали приватних асенізаторів для вивезення сміття на звалища. У розвідці з'ясовано порядок організації циклу переробки твердого сміття. У цей період важливими акторами повторного споживання були тряпичники та костяники. Артіль цих своєрідних професійних спільнот перебирали сміття та фасували його для подальшої обробки. На межі ХІХ–ХХ ст. активний промисловий розвиток і посилення урбанізаційних тенденцій призвели до знецінення ринку вторинної сировини та погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації в місті. Розглянуто особливості формування нової гарбологічної стратегії Харківського міського самоврядування. Також у статті простежено трансформацію поглядів членів міської думи та інженерів стосовно розвитку цієї галузі. Міське самоврядування змінило підходи до унормування середовища губернського центру. Почали функціонувати спеціальні відділи міської управи, котрі інспектували стан і чистоту вулиць, тротуарів, майданів та стічних каналів. Першим значним технологічним компонентом утилізаційної інфраструктури став водогін. Просторовий розвиток цієї мережі дозволив перейти міському самоврядуванню до створення замкнутого циклу фільтрації рідких відходів. Між тим, будівництво каналізації не вирішило всіх проблем з очищення простору міста. У 1910-х рр. міське самоврядування організувало муніципальний обоз для твердого сміття. У цей період

почав функціонувати Утилізаційний завод, котрий не тільки сприяв звільненню міста від відходів тваринного походження, а й здійснював протиепідемічні та протиепізootичні заходи. Зроблено висновок про те, що протягом досліджуваного періоду Харківське міське самоврядування відреагувало на новий комунальний виклик реалізацією сучасних гарбологічних проектів та засобів утилізації відходів.

Ключові слова: *Харків, утилізація сміття, соціальна інфраструктура, урбоекологія, історична урбаністика.*

Кінець XIX ст. став часом стрімкого збільшення чисельності населення Харкова та бурхливого промислового розвитку. Дослідники історії Харкова не часто звертають увагу на те, що ці процеси у великих центрах призводили до загострення такої «незручної» проблеми як утилізація відходів. Між тим, наприкінці XIX – на початку XX ст. налагодження механізму очищення Харкова від сміття стало важливою сферою діяльності міського самоврядування.

У 1973 р. американський археолог Вільям Ратжи ввів у науковий обіг поняття «гарбологія». З цього часу гарбологія стала одним із основних напрямів екології. Гарбологи аналізують існуючі структури споживання та займаються пошуком оптимальних шляхів переробки промислових і побутових відходів (Scanlan 2005, 138–139). З середини 1970-х рр. історики в межах такого міждисциплінарного напрямку, як урбанекологія, почали цікавитися подібними гарбологічними проблемами (Endlicher 2011, 1–2). Однак в Україні історія утилізаційної інфраструктури та урбоекологія загалом ще не набули широкого розповсюдження. Українські дослідники зверталися до тем урбоекології лише в контексті модернізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст. (Ostrianko, Askerova 2012; Donik 2017).

Зазначимо, що авторами перших розвідок зі становлення окремих установ очищення Харкова від сміття стали не тільки історики (Bagalei, Miller 1912), а й інженери, які власне брали участь у конструюванні технологічних систем (Ignatov 1912; Cherkes 1922). До 1990-х рр. утилізаційні мережі Харкова залишалися здебільшого сферою інтересів технологів. Тільки в останнє десятиліття XX ст. з'явилися роботи, у котрих відображено історію формування та проаналізовано внесок різних соціальних акторів у розвиток цієї галузі наприкінці XIX – на початку XX ст. (Klein, Vystavnoi 1994; Chornyi 1995; Abramovich 1997; Iarmysh etc. 2004; Bozhenko 2018). У поле зору дослідників потрапляла

переважно така утилізаційна структура, як каналізація. Водночас наприкінці XIX – на початку XX ст. харківське міське самоврядування реалізувало різні проекти очищення міста від сміття. Метою студії є дослідження появи та удосконалення практик утилізації твердих і рідких відходів, які запроваджували органи міського самоврядування Харкова. Задля з'ясування особливостей становлення гарбологічного комплексу необхідно проаналізувати погляди харківського міського самоврядування щодо їх ролі в процесі впорядкування утилізації відходів. Окрім цього важливо також визначити аспекти функціонування установ, які займались очищенням міста від сміття.

Виникнення та розвиток утилізаційних практик у Харкові можна відтворити залучивши до аналізу загальноімперське законодавство, діловодну документацію міського самоврядування, місцеву періодику та довідкові видання. Так, постанови міської думи регламентували функціонування муніципального смітцевого обозу та діяльність підприємств, які займалися вторинною переробкою твердих відходів (*Ob ustroistve skladov i kontor 1903; 1915; Obiazatel'nye postanovleniia dlia domovladel'tsev*). Доповіді міського голови, членів думи та спеціалізованих інституцій управи було залучено для встановлення позиції органів харківського міського самоврядування стосовно проблем та перспектив такої галузі комунального господарства як утилізація відходів (*Pogorelko 1902; Cherkes 1913; 1915; Doklad Gorodskoi upravu*). Імперське санітарне законодавство встановлювало вимоги до очищення простору, міських каналізацій та затверджувало правила поведінки з інфікованою продукцією (*Freiberg 1913*). У довідкових виданнях і звітах міського самоврядування наявні статистичні та аналітичні матеріали, котрі надають можливість простежити динаміку розвитку організацій цього спектру (*Assenizatsionnyi oboz 1911; 1913*).

Протягом XIX ст. очищення міського простору від бруду було передовсім обов'язком домовласників. У 1872 р. харківська міська управа опублікувала постанову, згідно з якою містяни були зобов'язані мати одну-дві ретирадні ями у дворі. Ями необхідно було дезінфікувати спеціальними засобами, тверді відходи – вивозити раз на два тижні (*Ob ochistke dvorov, 79–81*). Санітарна комісія міської управи та поліція слідували за станом вулиць, тротуарів, ретирадних ям та господарчих приміщень (*DAKhO, f 45, op. 2., spr. 65, ark. 1709; Bagalei, Miller 1912, 106*). Утилізувати рідкі відходи домовласникам допомагали приватні асенізаційні підприємства. Подібні послуги могли надавати лише ті артілі, котрі пройшли реєстрацію та перевірки в поліції (*Ob ochistke dvorov, 79–81*). Співробітники фірм забирали відходи «обозом», який

складався з воза із залізними або дерев'яними діжками та пари коней. Згідно з постановами міської думи асенізаційні обози мали рухатися за чітким маршрутом та в певний час (*Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova*, Ур. 1, 80). Однак так було не завжди, наприклад, на початку ХХ ст. санітарний спостерігач Г. В. Сукачов зазначав, що власники обозів не тільки не дотримувалися правил пересування, а навіть й завдавали неабиякий клопіт городянам «обдаючи їх рідиною із неякісних негерметичних бочок посеред білого дня» (пер. з рос.)¹.

На порушників накладали штрафи, проте це не значно поліпшувало справу (*Mestnaia khronika 1882*, 1). Попит на послуги «золотарів», як іноді в простолюдді навивали асенізаторів, із року в рік тільки зростав, що позитивно впливало на вартість їх послуг. Тому власники обозів могли дозволити собі не зволікати на штрафи і працювати в необхідний їм час та обирати потрібні маршрути (*Sukachev 1916*, 339).

Процес утилізації твердого побутового сміття був подібним, але ці відходи проходили ще цикл вторинної переробки. На звалищах відходи сортували артілі тряпичників і костяників. Маніпуляції з відходами відбувалися на складах, місцезнаходження яких встановлювала міська управа. Підприємці відправляли посортоване сміття на виробництво добрив, а також на паперові та ткацькі фабрики. Цей промисел оподатковувався та регламентувався низкою спеціальних постанов Харківської міської управи. Перша постанова була видана в 1883 р. (*Ob ustroistve skladov i kontor 1903*, 34), а друга її редакція – у 1911 р. (*Ob ustroistve skladov i kontor 1915*, 22–23). Обидві редакції постанови оголошували, що контори тряпичників і костяників могли знаходитися безпосередньо біля звалищ, робітники не мали ночувати на складі та те, що посортоване сміття потрібно було зберігати та перевозити у спеціальних ящиках і підводах. У правилах 1911 р. посилювалися вимоги до гігієни складів і герметичності ящиків. За станом складів слідувала санітарна комісія міської управи.

Куди ж доставляли й де сортували відходи з харківських дворів? На початку ХХ ст. у Харкові діяло шість звалищ: на Зміївській, Риковській вулицях та яр за Лютеранським кладовищем (для усіх типів відходів); на Пискунівській леваді, в ярах наприкінці Сумської та Петинської вулиць (тільки тверді відходи) (*Sukachev 1916*, 340). Найбільше скарг від мешканців було на одне з найстаріших звалищ міста, що знаходилося на Зміївській вулиці. У 1916 р. у клопотанні до міської

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторці статті.

думи мешканці найближчих до звалища вулиць просили припинити його експлуатацію. Утім, звалище продовжило існувати. Відповіддю міського самоврядування на скарги харків'ян було асигнування коштів на облаштування звалища та збільшення обслуговуючого штату (*Doklad Gorodskoi upravu*, 164). Проблемним також було й сміттєзвалище на Пискунівській леваді, бо на початку ХХ ст. воно вже знаходилось усередині густонаселеного району. Декілька раз міське керівництво його зачиняло, проте звалище відкривали знову через нестачу площ для утилізації сміття (*Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova*, Вур. 1, 81).

Вирішенню «гарбологічної» проблеми сприяло впорядкування вуличної мережі Харкова. У першій половині ХІХ ст. будівництво та очищення доріг, тротуарів, стічних каналів фізично та матеріально було справою містян. Однак такий принцип не сприяв покращенню санітарно-гігієнічної ситуації в місті. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. харківське міське самоврядування губернських міст Лівобережної України змінило підходи до урегулювання цієї проблеми. У 1871 р. в Харкові міське керівництво створило контору асфальтових споруджень, яка займалася пошуком матеріалів і підрядників, контролювала процес ремонту та мощення вулиць (*Bagalei, Miller 1912*, 450). На початку ХХ ст. цей обов'язок уже було покладено на Інженерний відділ, тоді як призначена харківським міським головою Тротуарна комісія проводила інспекції стану вулиць міста (*Cherkes 1910*, 52–58). Відповідно до рішення Сенату тротуари біля домоволодінь залишалися зоною відповідальності власників будинків (*Freiberg 1913*, 389). Міське самоврядування та поліція мали повноваження контролювати виконання постанови верховного законодавчого органу імперії (*По вопросу о том*, 4). З 1870-х рр. мостіння центральних вулиць губернських центрів Лівобережної України відбувалося здебільшого камінням або цеглою. У 1909 р. з'являється нова редакція постанови міської думи про устрій та утримання чистоти тротуарів Харкова (*Ob ustroistve i sodержanii*, 15). Згідно цього положення міське керівництво поділило всі вулиці Харкова на чотири розряди в залежності від використовуваних матеріалів. Вулиці центру міста відносилися до перших двох розрядів, їх брукування відбувалося кам'яними або гончарними плитами. Матеріалом для улаштування міських «артерій» третього та четвертого розряду був пісок, гравій і дерево. Не дивлячись на значні капіталовкладення, 53 % вулиць Харкова залишалися невлаштованими (*Otchet o deiatel'nosti komissii po zamoshcheniiu goroda*, 251).

Безпосередньо чистотою вулиць, майданів і тротуарів опікувалися двірники. Вони розчищали міський простір від снігу, бруду, пилу, сміття

та кінського навозу. Зауважимо, що домінантою організації двірників були не вулиці, а домоволодіння. При великих будинках, установах або підприємствах працювала справжня команда «варти чистоти», котру очолював старший двірник (*Mestnaia khronika* 1895, 2–3). Ці службовці також відповідали за пакування і вивіз сміття з будинку, запасали дрова та навіть реєстрували приїжджих. Зарплатню отримували від власників будинків або міського самоврядування (*Vedomosti ob izmeneniiah v sostave i okladakh sluzhashchikh*, 185–231). З 1866 р. двірників перевели у статус допоміжних службовців поліції. При зарахуванні на роботу вони мали пройти реєстрацію в органах правопорядку та отримували спеціальний нагрудний знак. Двірники також охороняли територію навколо будинку, спостерігали за підозрілою діяльністю містян та допомагали поліції під час затримання злочинців (*Kak zhili i rabotali dvorniki Rossiiskoi Imperii* 2018).

У 1881 р. в Харкові почав функціонувати централізований водогін (ДАКхО, ф. 45, оп. 18, спр. 90, арк. 58). Невдовзі на засіданні міської думи було порушено питання про необхідність пошуку фінансування та проєктування магістральної каналізації. Для вирішення цих задач при міській управі була заснована каналізаційна комісія. Зазначимо, що будівництво каналізації стартувало тільки у 1904 р. (*Abramovich* 1997, 37). Саме тоді міське самоврядування викупило водогін із концесії. На цьому завершився 20-річний конфлікт, який виник із-за невиконання французьким підприємством умов договору 1878 р. (*Bagalei, Miller* 1912, 108). Муніципалізація водогону відкрила можливість для налагодження замкнутого циклу очищення та фільтрації рідких відходів. У 1908 р. міська дума затвердила проєкт каналізації інженерів Д. С. Черкеса та М. Г. Малишевського. Почалися довгі пошуки фінансів для реалізації масштабного технологічного проєкту. У 1909 р. зацікавленні в будівництві каналізації домовласники заснували Харківське взаємне товариство каналізації, члени котрого пропонували зводити цей інфраструктурний об'єкт коштом городян. Засновники товариства мали намір створити господарчо-санітарний комплекс, який би мав декілька фаз очищення міста від рідких і твердих відходів (*Proekt ustava Khar'kovskogo Vzaimnogo Obshchestva kanalizatsii*). Ініціатива харків'ян не була підтримана міським самоврядуванням. Враховуючи невдалий концесійний досвід з водогоном, міська дума ухвалила рішення споруджувати каналізацію за рахунок міського бюджету та державних позик (*Abramovich* 1997, 12).

Перша черга магістральної каналізації почала діяти в 1914 р. Вона охопила Нагірний та Залопанський райони Харкова. Таке рішення обґрунтовувалося технологічною необхідністю функціонування

каналізації – наявністю централізованого водогону в більшості будинків. У центральному Нагірному районі водогін було підведено до 67 % домовласництв. Заразом по місту цей показник не перевищував у середньому 26 % (Khar'kovskii kalendar' na 1894 g., 464). Зведення магістралі в цій частині міста пояснювалося також тим, що саме мешканці та підприємці центру виказували зацікавленість в підведенні каналізаційних труб до своїх володінь і були фінансово спроможні оплатити коштовне обладнання (Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova, Вур. 2., 144). Міська управа затвердила спеціальні правила користування каналізаційною мережею. Заборонялося самочинне приєднання до магістралі. Якщо будівля була підключена до каналізації, то господарі зобов'язувалися ліквідувати усі наявні сміттєві ями у дворі. Із-за технічних особливостей труб вода мала бути певної температури, без кислот і твердих відходів (Obiazatel'nye postanovleniia dlia domovladel'tsev, 59–67; O merakh k okhraneniui gorodskoi kanalizatsionnoi seti, 17–18).

У 1915 р. почалася розробка проекту другої черги каналізації, яка мала охопити Захарківську частину міста (Cherkes 1916, 157). У грудні 1915 р. міська дума видала постанову про кредитування домовласників на підключення до каналізаційної магістралі (Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii 1915, 549). З квітня 1915 р. по квітень 1916 р. каналізаційна мережа зросла на 33 %, що майже вдвічі перевищило темпи попереднього року. Станом на квітень 1916 р. до мережі загалом було приєднано 854 домоволодіння, в яких мешкало приблизно 27,8 % населення міста, здебільшого це були городяни з центру Харкова (Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii 1916, 455). Розвитком, обслуговуванням мережі та наданням послуг населенню займалося Каналізаційне бюро, яке підпорядковалося міській управі. Штат бюро складався з кваліфікованих інженерів, техніків, бухгалтерів, конторників та сторожів. Містяни могли звернутися до цієї установи з проханням приєднати їх домоволодіння до мережі, провести ремонтні роботи або замінити сантехнічне устаткування (Cherkes 1915, 67).

Повна роздільна харківська каналізація стала одним із найбільш інноваційних санітарних проектів у Російській імперії (Khar'kov. Kanalizatsiia, 864). Технологічно мережа складалася з чавунних і керамічних труб, цегляних колекторів і насосної станції. Для очистки рідини застосовувалася біологічна установка, котра розташовувалася за містом в урочище «Сахара» (Kanalizatsiia, 5). Очисні споруди являли собою чотири штучні стави. Механічне очищення стічних вод відбувалося на спеціальних решітках, далі слідувало звільнення рідини від піску. Наступні етапи очищення води включали фільтрацію

та знезараження. Оброблену і насичену киснем воду спускали у річку Лопань. Зауважимо, що подібний спосіб очищення було вперше вжито для переробки каналізаційних відходів багатотисячного міста. До Харкова штучні біологічні станції в Російській імперії було зведено тільки в Царському Селі. Зазвичай для звільнення води від відходів у містах використовували так звані поля зрошення, однак ця технологія займала значні площі міських угідь. Біологічні станції завдяки застосуванню спеціального обладнання дозволяли зменшити територіальні масштаби очисних споруд при збереженні якості відфільтрованої води (Gorodskaiia kanalizatsiia, 7).

Оскільки новостворена каналізаційна мережа не могла одразу поширитися на всі райони міста, у 1910 р. було створено міський асенізаційний обоз (Soobshchenie iz mest, 1377). Це дозволяло міському керівництву власноруч регулювати процес перевезення та ліквідації нечистот. До того ж, послуги міського обозу коштували набагато дешевше, ніж обслуговування в промисловців. Не дивно, що в 1911 р. 69 % від усіх діжок зі сміттям вивозилися міським обозом (Assenizatsionnyi oboz 1911, 227), а в 1913 р. цей показник становив уже 94 % (Assenizatsionnyi oboz 1913, 268).

На початку ХХ ст. на засіданнях Харківської міської думи було вирішено впорядкувати процес утилізації твердих відходів. Невпинне зростання промислового виробництва знецінило вартість вторинної сировини. Ресайклінг перестав давати той дохід, який він приносив ще в середині ХІХ ст., тому підприємці, які займалися подібною справою, банкрутували. На початку ХХ ст. у Харкові тільки одне товариство займалося збиранням твердих побутових відходів для подальшої їх переробки (Sukachev 1916, 340). Перед міським самоврядуванням постало питання про пошук нового шляху утилізації сміття. Інноваційний пристрій для переробки відходів винайшли у Великій Британії. Місцеві інженери створили спеціальну піч для знищення сміття – деструктор. Основною цінністю деструкторів було те, що за допомогою них не тільки ліквідували сміття, а й використовували отримане тепло для обігріву приміщень та води, а попіл – для добрив та будівництва доріг (O gorodskikh delakh, 2). У 1904 р. міський голова О. К. Погорелко виступив із доповіддю перед гласними думи про засоби очищення Харкова від сміття. Міський голова вважав, що оптимальним варіантом для міста буде використання європейського досвіду відносно створення мережі муніципальних деструкторів. О. К. Погорелко зазначав, що для задоволення потреб міста необхідно звести 22 спеціальні печі (Pogorelko 1902, 99).

У 1910 р. міський інженер Д. С. Черкес у своїй доповіді на засіданні

думи також доводив необхідність деструкторів і муніципального обозу, який би централізовано збирав у домовласників сміття та доставляв до місць утилізації. Д. С. Черкес вважав, що деструктори потрібно розмістити на Пискунівській леваді та в районі Павловських дач. Планувалося закупити нові залізні герметичні цистерни з брезентовими кришками, котрі відчинялися за допомогою спеціального механізму, що забезпечувало би відсутність неприємних ароматів при транспортуванні відходів (Cherkes 1913, 41). На жаль, виконати рішення про спорудження мережі деструкторів у Харкові завадила Перша світова війна. Однак міський обозний парк для збору побутового сміття все ж було засновано в Золотому провулку (Зміївське звалище) (Gorodskoi oboz, 6). Контора обозу надавала необхідну кількість спеціальних ящиків для сміття домовласникам, а також слідкувала за їх справністю. Користування послугами муніципального обозу було обов'язковим для домоволодінь, де було підведено каналізацію. У такий спосіб міське керівництво намагалося зменшити кількість шкідливих для здоров'я мешканців вигрібних ям і запобігти засміченню каналізації твердими відходами. Вивіз сміття відбувався щоденно у встановлений для кожної вулиці час (Soobshchenie iz mest, 1377).

Вирішувати проблему зі сміттям у Харкові допомагало те, що в цей час у місті діяли приватні деструктори на фабриці Ж. Бормана, в Олександрівській лікарні та в домоволодінні М. Д. Гінзбурга. Між тим, М. Д. Гінзбургу довелося «поборотися» за право користуватися деструктором у своєму будинку, який знаходився на Сумській вулиці. Міська управа підтримувала ідею деструкторів у організаціях і промислових виробництвах, але домові «сміттєві печі» на центральній вулиці міста не викликали захоплення в керівництва (Doklad Tekhnicheskogo Otdeleniia, 268). Конфлікт тривав протягом майже п'яти років. Переможцем цього протистояння став М. Д. Гінзбург, який не погодившись із заборонами міської думи, подав прохання до Сенату та отримав дозвіл на використання свого деструктора (Ob otmene Senatom zarjeta, 4).

Однією з найскладніших санітарно-гігієнічних проблем для харківського міського самоврядування була регламентація продажу м'ясо-молочної продукції та знищення непридатних для споживання товарів. Некондиційні молочні і м'ясні продукти регулярно ставали причиною епідемій тифу та інших кишкових інфекцій у місті. Ця галузь, окрім місць безпосередньої реалізації, складалася з допоміжних об'єктів: бойні, кишкових заводів та молочних ферм. Ці компоненти м'ясо-молочної галузі були епідеміологічно небезпечні, тому знаходилися під

пильним контролем Санітарного бюро (Sukachev 1916, 340; Freiberg 1913, 453). Створення муніципальних боєнь одразу вирішувало кілька проблем: дозволяло контролювати стан м'яса, безпечно утилізувати інфіковані товари та поповнювати міську казну значними коштами. Наприкінці XIX – на початку XX ст. міське самоврядування створило подібні установи та видало постанови, що м'ясна продукція мала поступати на ринки та в крамниці, пройшовши обов'язкову ветеринару перевірку (*Obiazatel'nye postanovleniia o prodazhe miasa v Khar'kove*, 15–16). У 1911 р. в Харкові «спалахнув» конфлікт, пов'язаний з торгівлею м'ясом, учасниками якого були продавці, споживачі й міська дума. Виявилось, що в місті існувала мережа підпільних боєнь, продукція котрих користувалася попитом значної частини підприємців, оскільки ціни на їх послуги були дешевші, ніж у муніципальному закладі. Небезпечність цієї ситуації полягала в тому, що продукцію в приватних бойнях не оглядали ветеринари. У результаті думою, санітарною та ветеринарною комісією було вирішено клеймувати перевірену м'ясну продукцію та посилити контроль за постачанням цього товару в місто (*Doklad po zhalobam miasotorgovtsev i miasopotrebiteliei*, 1–11).

У 1900 р. міське самоврядування ініціювало відкриття муніципального Утилізаційного заводу, який спеціалізувався на знищенні інфікованої м'ясної продукції та скота, а також займався переробкою залишків домашніх і господарських тварин. Побічним продуктом утилізаційного заводу було м'ясо-кісткове борошно, технічний жир, шкури, роги, копита, волосся, шлаки та зола (*Khar'kovskaia gorodskaia uprava*, 1). Вторинну сировину використовували, наприклад, для виробництва мила, парфумерії, ліків, кондитерської продукції та одяжі. Утилізаційний завод був не тільки одним із найперших подібних міських підприємств у Російській імперії, а й науково-дослідницькою базою Харківського ветеринарного інституту. Співробітники цієї установи проводили клінічні дослідження особливостей епізоотій (епідемії інфекційних хвороб тварин) і засобів боротьби з ними в умовах міст (*Petropavlovskii* 1911, 4).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. органами міського самоврядування Харкова була поставлена задача організації утилізації міських відходів за допомогою сучасних технологій. Якщо в 1870–1880-ті рр. міське самоврядування виконувало лише регламентуючу та контролюючу функцію очищення простору міста, то на початку XX ст. воно вдається до реалізації власних гарбологічних проектів. Особливостями створення утилізаційних інституцій у цей період були орієнтація на передовий світовий досвід і втілення новацій у Харкові за рахунок ресурсів міського самоврядування та місцевого інженерного корпусу.

References / Бібліографія

Abramovich, I. A. *Kanalizatsiia goroda Khar'kova (1912–1980 gg.): opyt proektirovaniia i stroitel'stva*. Khar'kov, 1997. (In Russian)

Абрамович, И. А. *Канализация города Харькова (1912–1980 гг.): опыт проектирования и строительства*. Харьков, 1997.

Assenizatsionnyi oboz. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 5, 1911, s. 227. (In Russian)

Ассенизационный обоз. *Известия Харьковской городской думы*, № 5, 1911, с. 227.

Assenizatsionnyi oboz. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 4, 1913, s. 268. (In Russian)

Ассенизационный обоз. *Известия Харьковской городской думы*, № 4, 1913, с. 268.

Bagalei, D. I., Miller, D. P. *Istoriia goroda Khar'kova za 250 let ego sushchestvovaniia (1655 po 1905-i god)*. V 2-kh. T, t. 2. Khar'kov, 1912. (In Russian)

Багалеї, Д. І., Міллер, Д. П. *Історія міста Харків за 250 років його існування (1655 по 1905-й рік)*. В 2-х т., т. 2. Харків, 1912.

Bozhenko, A. O. *Formuvannia mis'koho sposobu zhyttia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. (na materialakh m. Kharkova)*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupeniu kandydata istorychnykh nauk. Kharkiv, 2018. (In Ukrainian)

Боженко, А. О. *Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах м. Харків)*. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. Харків, 2018.

Cherkes, D. S. *Doklad o razrabotke proekta vtoroi ocheredi kanalizatsii g. Khar'kova v raione basseinov Staro-Moskovskogo, Petinskogo i Glavnogo kollektorov*. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 1, 1916, s. 157-59. (In Russian)

Черкес, Д. С. *Доклад о разработке проекта второй очереди канализации г. Харькова в районе бассейнов Старо-Московского, Петинского и Главного коллекторов*. *Известия Харьковской городской думы*, № 1, 1916, с. 157–159.

Cherkes, D. S. Doklad ob organizatsii upravleniia i shtatakh Khar'kovskoi gorodskoi kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 3, 1915, s. 59–67. (In Russian)

Черкес, Д. С. Доклад об организации управления и штатах Харьковской городской канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 3, 1915, с. 59–67.

Cherkes, D. S. *Kanalizatsiia g. Khar'kova i ee ochistnye sooruzheniia*. Khar'kov, 1922. (In Russian)

Черкес, Д. С. *Канализация г. Харькова и ее очистные сооружения*. Харьков, 1922.

Cherkes, D. S. *Ob organizatsii gorodskogo oboza dlia vyvozki sukhogo musora iz chastykh i obshchestvennykh vladenii v g. Khar'kove*. Khar'kov, 1913. (In Russian)

Черкес, Д. С. *Об организации городского обоза для вывозки сухого мусора из частных и общественных владений в г. Харькове*. Харьков, 1913.

Cherkes, D. Otchet o deiatel'nosti Inzhenernogo otdela Khar'kovskoi gorodskoi upravly. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 8, 1910, s. 52–58. (In Russian)

Черкес, Д. Отчет о деятельности Инженерного отдела Харьковской городской управы. *Известия Харьковской городской думы*, № 8, 1910, с. 52–58.

Chornyi, D. M. *Kharkiv pochatku XX stolittia: istoriia mista, doli liudei*. Kharkiv, 1995. (In Ukrainian)

Чорний, Д. М. *Харків початку XX століття: історія міста, долі людей*. Харків, 1995.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f 45, op. 2., spr. 65. *Raport Khar'kovskoi gorodskoi dume o razreshenii o sooruzhenii plota na reke Lopan dlia myt'ia bel'ia naprotiv doma professora Gromova (1832 god)*. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 44, оп. 2., спр. 65. *Репорт Харьковской городской думе о разрешении о сооружении плота на реке Лопань для мытья белья напротив дома профессора Громова (1832 год)*, арк. 1709.

ДАКХО, ф. 45, оп. 18, спр. 90. *Osmotr 8 iunია 1881 g. ekspertami dumy i stroiteliami vodoprovoda vodorazbornykh budok*, ark. 58. (In Russian)

ДАХО, ф. 45, оп. 18, спр. 90. *Osmotr 8 июня 1881 г. экспертами думы и строителями водопровода водоразборных будок*, арк. 58.

Doklad Gorodskoi upravу po voprosu o vzbuzhdenii khodataistva pered Protivochumnoi Komissiei ob assignovanii na uluchshenie svalok na Pavlovskoi dache. *Izvestiia Khar'kovskoi dumy*, no. 3, 1916, s. 163–165. (In Russian)

Доклад Городской управы по вопросу о возбуждении ходатайства перед Противочумной Комиссией об ассигновании на улучшение свалок на Павловской даче. *Известия Харьковской думы*, № 3, 1916, с. 163–165.

Doklad po zhalobam miasotorgovtsev i miasopotrebitelei po voprosu postanovki dela osmotra miasa i uboia skota. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 1, 1911, s. 1–11. (In Russian)

Доклад по жалобам мясоторговцев и мясопотребителей по вопросу постановки дела осмотра мяса и убоя скота. *Известия Харьковской городской думы*, № 1, 1911, с. 1–11.

Doklad Tekhnicheskogo Otdeleniia Gorodskoi upravу po zhalobe M. D. Ginzburga na deistviia upravу po povodu ustroistva musoroszhigatelnoi pechi. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 4, 1913, s. 268. (In Russian)

Доклад Технического Отделения Городской управы по жалобе М. Д. Гинзбурга на действия управы по поводу устройства мусоросжигательной печи. *Известия Харьковской городской думы*, № 4, 1913, с. 268.

Donik, O. M. Vprovadzhennia merezh tsentralizovanoho vodopostachannia u vodovidvedennia iak vazhlyvyi chynnyk modernizatsii mis'koho hospodarstva Ukrainy (ostannia tretyna XIX – pochatok XX st.). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the History of Ukraine 19th – early 20th centuries]*, no. 26, 2017, s. 81–112. (In Ukrainian)

Донік, О. М. Впровадження мереж централізованого водопостачання й водовідведення як важливий чинник модернізації міського господарства України (остання третина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, № 26, 2017, с. 81–112.

Endlicher, W. Introduction: From Urban Nature Studies to Ecosystem Services. In: *Perspectives in Urban Ecology*. Berlin, 2011, pp. 1–13. DOI: 10.1007/978-3-642-17731-6_1.

Freiberg, N. G. *Vrachebno-sanitarnoe zakonodatel'stvo v Rossii*. Sankt-Peterburg, 1913. (In Russian)

Фрейберг, Н. Г. *Врачебно-санитарное законодательство в России*. Санкт-Петербург, 1913.

Gorodskaia kanalizatsiia. Ustroistvo biologicheskoi stantsii. *Iuzhnyi krai*, 14 sentiabria, 1913, s. 7. (In Russian)

Городская канализация. Устройство биологической станции. *Южный край*, 14 сентября, 1913, с. 7.

Gorodskoi oboz dlia vyvozki musora. *Iuzhnyi krai*, 11 apreliia, 1913, s. 6. (In Russian)

Городской обоз для вывозки мусора. *Южный край*, 11 апреля, 1913, с. 6.

Iarmysh, O. N., Posokhov, S. I., Epshtein, A. I. *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)

Ярмиш, О. Н., Посохов, С. И., Епштейн, А. И. *Історія міста Харкова ХХ століття*. Харків, 2004.

Ignatov, K. M. *Kanalizatsiia goroda Khar'kova*. Khar'kov, 1912. (In Russian)

Игнатов, К. М. *Канализация города Харькова*. Харьков, 1912.

Kak zhili i rabotali dvorniki Rossiiskoi Imperii, *Kramola [The Sedition]*, 16 fevralia, 2018. Available at: <<https://www.kramola.info/vesti/rusy/kak-zhili-i-rabotali-dvorniki-rossiyskoy-imperii>> [Accessed: 01 March 2021]. (In Russian)

Как жили и работали дворники Российской Империи, *Крамолa*, 16 февраля, 2018. Available at: <<https://www.kramola.info/vesti/rusy/kak-zhili-i-rabotali-dvorniki-rossiyskoy-imperii>> [Accessed: 01 March 2021].

Kanalizatsiia. *Iuzhnyi krai*, 20 dekabria, 1914. s. 5. (In Russian)

Канализация. *Южный край*, 20 декабря, 1914. с. 5.

Khar'kov. Kanalizatsiia. Gorodskoe delo, no. 13–14, 1912, s. 864. (In Russian)

Харьков. Канализация. Городское дело, № 13–14, 1912, с. 864.

Khar'kovskaia gorodskaia uprava. Torgi. *Iuzhnyi krai*, 24 noiabria, 1916, s. 1. (In Russian)

Харьковская городская управа. Торги. Южный край, 24 ноября, 1916, с. 1.

Khar'kovskii kalendar' na 1894 g. Khar'kov, 1893. (In Russian)

Харьковский календарь на 1894 г. Харьков, 1893.

Klein, E. B., Vystavnoi, G. M. *Po puti sovershenstva. Ocherk razvittiia Khar'kovskoi gorodskoi kanalizatsii.* Khar'kov, 1994. (In Russian)

Клейн, Е. Б., Выставной, Г. М. *По пути совершенства. Очерк развития Харьковской городской канализации.* Харьков, 1994.

Mestnaia khronika. *Iuzhnyi krai*, 28 apreliia, 1882, s. 1. (In Russian)

Местная хроника. *Южный край*, 28 апреля, 1882, с. 1.

Mestnaia khronika. *Iuzhnyi krai*, 6 apreliia, 1895, s. 4. (In Russian)

Местная хроника. *Южный край*, 6 апреля, 1895, с. 4.

Ob ochistke dvorov i ob ustroistve retiradnykh mest i pomoinykh iam. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1872–1902 gg.).* Khar'kov, 1903, s. 79–81. (In Russian)

Об очистке дворов и об устройстве ретирадных мест и помойных ям. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1872–1902 гг.).* Харьков, 1903, с. 79–81.

Ob otmene Senatam zapreta M. D. Ginzburgu ob ustroistve musoroszhigatelnoi pechi. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 10, 1916, s. 4. (In Russian)

Об отмене Сенатом запрета М. Д. Гинзбургу об устройстве мусоросжигательной печи (1916). *Известия Харьковской городской думы*, № 10, 1916, с. 4.

Ob ustroistve i sodержanii v ispravnosti trotuarov v g. Khar'kov. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1909–1914 gg.)*. Khar'kov, 1915, s. 15. (In Russian)

Об устройстве и содержании в исправности тротуаров в г. Харьков. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1909–1914 гг.)*. Харьков, 1915, с. 15.

Ob ustroistve skladov i kontor dlia kostei i triap'ia v gorode Khar'kove. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1872–1902 gg.)*. Khar'kov, 1903, s. 34. (In Russian)

Об устройстве складов и контор для костей и тряпья в городе Харькове. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1872–1902 гг.)*. Харьков, 1903, с. 34.

Ob ustroistve skladov i kontor dlia kostei i triap'ia v gorode Khar'kove. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1909–1914 gg.)*. Khar'kov, 1915, s. 22–23. (In Russian)

Об устройстве складов и контор для костей и тряпья в городе Харькове. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1909–1914 гг.)*. Харьков, 1915, с. 22–23.

Obiazatel'nye postanovleniia dlia domovladel'tsev g. Khar'kova, vladeniia kotorykh prisoedineny k gorodskoi kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 4–5, 1915, s. 59–67. (In Russian)

Обязательные постановления для домовладельцев г. Харькова, владения которых присоединены к городской канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 4–5, 1915, с. 59–67.

Obiazatel'nye postanovleniia o prodazhe miasa v Khar'kove ot 1892 goda. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 10, 1915, s. 15–16. (In Russian)

Обязательные постановления о продаже мяса в Харькове от 1892 года. *Известия Харьковской городской думы*, № 10, 1915, с. 15–16.

О городских делах. *Iuzhnyi krai*, 22 iulia, 1902, s. 2. (In Russian)

О городских делах. *Южный край*, 22 июля, 1902, с. 2.

О мерах к окхранениiu gorodskoi kanalizatsionnoi seti v g. Khar'kove. V sb.: *Sbornik obiazatelnykh postanovlenii dlia zhitelei goroda Khar'kova, sostavlennykh Khar'kovskoi gorodskoi dumoi (1909–1914 gg.)*. Khar'kov, 1915, s. 17–18. (In Russian)

О мерах к охранению городской канализационной сети в г. Харькове. В сб.: *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленных Харьковской городской думой (1909–1914 гг.)*. Харьков, 1915, с. 17–18.

Ostrianko, A., Askerova, L. Chernigov v XIX – nachale XX st.: formirovanie gorodskoi sredy. *Kraieznavstvo [Local History]*, no. 3, 2012, s. 5–19. (In Russian)

Острианко, А., Аскерова, Л. Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды. *Краєзнавство*, № 3, 2012, с. 5–19.

Otchet o deiatel'nosti komissii po zamoshcheniiu goroda za 1912 god. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 9–11, 1914, s. 251. (In Russian)

Отчет о деятельности комиссии по замощению города за 1912 год. *Известия Харьковской городской думы*, № 9–11, 1914, с. 251.

Petrovavlovskii, N. I. Gorodskoi utilizatsionnyi zavod. *Iuzhnyi krai*, 11 (24) iunia, 1911, s. 4. (In Russian)

Петропавловский, Н. И. Городской утилизационный завод. *Южный край*, 11 (24) июня, 1911, с. 4.

Po voprosu o tom, na chei obiazannosti lezhit pervonachalnoe ustroistvo trotuarov v gorodakh. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 6–8, 1914, s. 4. (In Russian)

По вопросу о том, на чьей обязанности лежит первоначальное устройство тротуаров в городах. *Известия Харьковской городской думы*, № 6–8, 1914, с. 4.

Pogorelko, A. K. *Doklad po voprosu ob udalenii iz goroda otbrosov obezvezhivaniia i unichtozheniia ikh*. Khar'kov, 1902. (In Russian)

Погорелко, А. К. *Доклад по вопросу об удалении из города отбросов, обезвреживания и уничтожения их*. Харьков, 1902.

Proekt ustava Khar'kovskogo Vzaimnogo Obshchestva kanalizatsii. Khar'kov, 1909. (In Russian)

Проект устава Харьковского Взаимного Общества канализации. Харьков, 1909.

Scanlan, J. *On Garbage.* London, 2005.

Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 12, 1915, s. 549. (In Russian)

Сведения о присоединении к канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 12, 1915, с. 549.

Svedeniia o prisoedinenii k kanalizatsii. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 12, 1916, s. 455. (In Russian)

Сведения о присоединении к канализации. *Известия Харьковской городской думы*, № 12, 1916, с. 455.

Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova (1910–1913). Вып. 1. Khar'kov, 1914. (In Russian)

Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). Вып. 1. Харьков, 1914.

Sovremennoe khoziaistvo goroda Khar'kova (1910–1913). Вып. 2. Khar'kov, 1914. (In Russian)

Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). Вып. 2. Харьков, 1914.

Soobshchenie iz mest. Khar'kov. Udalenie nechistot. *Gorodskoe delo*, no. 20, 1913, s. 1378–1379. (In Russian)

Сообщение из мест. Харьков. Удаление нечистот. *Городское дело*, № 20, 1913, с. 1378–1379.

Sukachev, G. V. Iz praktiki sanitarnogo nadzora v g. Khar'kov. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 11–12, 1916, s. 337–346. (In Russian)

Сукачев, Г. В. Из практики санитарного надзора в г. Харьков. *Известия Харьковской городской думы*, № 11–12, 1916, с. 337–346.

Vedomosti ob izmeneniiakh v sostave i okladakh sluzhashchikh. *Izvestiia Khar'kovskoi gorodskoi dumy*, no. 3–4, 1912, s. 185–231. (In Russian)

Ведомости об изменениях в составе и окладах служащих. *Известия Харьковской городской думы*, № 3–4, 1912, с. 185–231.

Khovtura Anastasiia Sergiivna

Master of History, PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: a.khovtura@karazin.ua

ORCID: 0000-0001-9768-141X

THE “GARBOLOGICAL MISSION” OF KHARKIV’S MUNICIPAL SELF-GOVERNMENT IN THE LATE 19th AND EARLY 20th CENTURIES

The article analyzes the evolution of waste disposal practices in the activities of Kharkiv’s municipal self-government. At the end of the 19th century, keeping the urban space clean was still primarily the responsibility of homeowners. The city government issued regulatory decrees and the police monitored their implementation. For their part, homeowners hired private nightmen to remove garbage to dumps. The study clarifies the procedure for organizing the solid waste processing cycle. During this period, rag and bone collectors were important agents of waste utilization. Companies of these peculiar professionals sorted garbage and prepared it for further processing. At the turn of the 20th century, active industrial development and urbanization led to the devaluation of the secondary materials market and the worsening of the sanitary and epidemiological conditions in the city. The article delves into the details of the formation of the new garbological strategy of the municipal self-government and traces the changes in how members of the city council and engineers viewed the development of this industry. The city authorities revised their approach to keeping Kharkiv’s environment in order: New special departments inspected the condition and cleanliness of streets, sidewalks, squares, and sewers. The first significant technological component of the waste disposal infrastructure was a water supply system. The development of this network allowed the municipal government to begin creating a closed cycle of liquid waste filtration. Meanwhile, the construction of a sewer system did not solve all the problems of cleaning up Kharkiv. In the 1910s, the city authorities set up regular municipal solid waste caravans. During this period, a waste utilization plant was opened, not only contributing to the liberation of the city from animal waste, but also doing anti-epidemic and anti-epizootic work. The author concludes that during the period under consideration Kharkiv’s authorities addressed the new challenge to the community by implementing modern garbological projects and waste disposal methods.

Keywords: *Kharkiv, waste disposal, public infrastructure, urban ecology, historical urban studies.*